

УДК 173.5

ЫЙМАН, АДЕП ЖАНА МАДАНИЯТ КООМДУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН НЕГИЗИ
 МОРАЛЬ, ПРАВСТВЕННОСТЬ И КУЛЬТУРА ОСНОВА РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВЕННОГО
 РАЗВИТИЯ
 MORAL, MORALITY AND CULTURE BASIS OF PUBLIC DEVELOPMENT DEVELOPMENT

Доранова А.Д. – улук окутуучу, ЖАМУ,
dadajanovna.a@gmail.ru

Аннотация: Бул макалада коомдун өнүгүүсүндө ыйман, адеп жана маданияттын орду, маселелери, түшүнүктөрү каралып илимий анализ жасалды.

Аннотация: В данной статье рассмотрено и дан научный анализ на вопросы, понятия, место и роли морали, нравственности и культуры в развитии общества.

Annotation: In this article, a scientific analysis of the questions, concepts, place and roles of morality, morality and culture in the development of society.

Ачкыч сөздөр: маданият, ыйман, адеп, келечек, коом, руханий өнүгүү, баалуулук, мурас.

Ключевые слова: культура, этика, мораль, нравственность, будущее, общество, духовное развитие, ценность, наследие.

Key words: culture, ethics, morality, morality, future, society, spiritual development, value, heritage.

2016-жылы өткөрүлгөн Тарых жана маданият жылы жалпы колдоого ээ болуп, элибиздин тарыхый жана маданий мурасынын түгөнгүс кудурет-күчүн ачып көрсөттү жана жаңы кыргыз коомун түзүүгө негиз болгудай пайдубал бар экенин ырастады, ошондой эле жарандарыбыздын өз өлкөсүнүн жана элинин тарыхына кызыгуусу өсүп, ата-бабалардын көөнөргүс маданияты менен мурасы жандангандыгы билине баштады жана байыркы жана бай тарыхы бар, Улуу Каганат курган эл экенибизди жүрөгүбүз менен сездик, жаңы дем, жаңы күч алдык, улуттук сыймыктануу сезими жаралды. "2017-жылды Ыйман, адеп жана маданият жылы" - деп жарыялануу менен дүйнөлүк өнүгүү багытында Кыргыз Республикасында адамга анын адеп-ыйманына, руханий дүйнөсүнүн өсүүсүнө багытталуу менен иш алып барылганын баарыбыз сездик. Ага удаалаш эле 2018-жылдын "Региондорду өнүктүрүү жылы" – деп жарыяланышы мамлекеттин жана коомдун оң өзгөрүүлөрү, өлкөнүн стратегиялык өнүгүүсү үчүн, максаттарга жетишүүдө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланууда бардык күч-аракеттерди жумшоого бел байлады десек жаңылбайбыз.

Тарых таржымалыбызды тактап, өзүбүздү таанытып алган соң, улуттук нарк-наслибизди, адеп-ахлагыбызды, ыйман-абийрибизди жана маданиятыбызды илимий-теориялык жана жашоо тажрыйбалык жактан бекемдеп алуубуз керектигин сезүүбүз керектигине келип такалдык. Анткени биздин эртеңки жашообуз келечек муундун, жаштардын колунда. Алар эмне менен алектенип жатышат? Кандай билим алышууда? Эмнеге кызыгып жатышат? - деген суроолорго жооп берүүдө, баары сонун, жакшы деп жооп берүү кыйынга турат.

Анткени учурдагы ааламдашуу алкагында материалдык (заттык) баалуулуктар, руханий дөөлөттөрүбүздү, адептик жогорку сапаттарыбызды, ыйман-ынсабыбызды, салттуу маданиятыбызды, акыл күчүбүздү, кылык-жоругубузду багындырып, нукура мүнөзүбүз, жүзүбүз жасалма (искусственный) болуп, бөлөк элдердин же батыштын басымдуулук кылган маданияттарынын таасири менен ким экендигибизди, кайда бара жатканыбызды унутуп бара жаткандайбыз.

Жеке субъективдүү пикирим боюнча бүгүнкү кыргыз коомунда маданий-этикалык, руханий мурас-дөөлөттөрүбүздү, адам баалуулуктарын кенен түшүндүрүп, жайылтып иш жүргүзүп маданий мейкиндикти жаратпасак, ансыз да алсырап турган маданиятыбызды жоготуп алуу коркунучу тураганы баарыбызга маалым. Муну ишке ашырууга азыр чоң мүмкүнчүлүк жаралды.

«Маданий мейкиндик» көп кырдуу, терең маанини камтыган түшүнүм. Ал ар бир элдин руханий көнөрбөс дөөлөтү болуп, адабиятын, искусствосун, архитектурасын, илими-билими, туткан динин, идеологиясын, ар бир жаранынын ойлогон оюн, үмүт-эңсөөсүн, максатын камтыйт, - деп жазат профессор Ш.Базарбаев. [1.46]

Ушундай эле ойду белгилүү кыргыздын чыгаан уулдарынын бири жазуучу С.Жигитов мындайча белгилейт: “ар бир кыргыз жараны бала бакчадан чоң иштерди багынткан инсаныбызга чейин позитивдүү ой-жүгүртүп, эртеңибиздин стабилдүүлүгүнө ишенип, салымыбызды кошуп, жүрөгүбүз ак, көңүлүбүз көтөрүңкү, дастарконубуз толо, ар бирибиз өз оордубузда жашоого татыктуубуз, бул биздин идеологиябыз болушу керек”. [2]

Белгилүү немец окумуштуусу, социолог Макс Вебердин Европанын гүлдөп өсүүсүнө төмөнкүдөй баа бергени жогорку идеяларды, ойлорду бекемдеп кетет: “Европанын өнүгүшүнө акчанын агып келген көп саны эмес, агып келген руханий өнүгүү себепчи». [3.167] Дал бүгүнкү ааламдашуу процессиндеги жашоодо, кыргыз коомундагы маданияттын абалы буга күбө болуп жатпайбы.

Андыктан бүгүнкү кыргыз коому “кечээки түпкүлүктүүлүгүбүздү” таанып-үйрөнүп, эртеңибизге ишеимдүү кадам таштап, стабилдүү, келечегибиз кең, гүлдөгөн жыргал жашоону алып келүүбүз үчүн кенен кулач жайып бараткан бейойлук, беймазалык, сабатсыздык, жалкоолук, ыкшоолук, көңүл коштук, кошоматчылык, текеберчилик, жиктешип бөлүнүүчүлүк сыяктуу терс көрүнүштөрдөн арылып маданий баалуулуктарды, илим менен билимди, жогорку адептүүлүктү, инсандык өнүгүүнү, бийик идеяларыбызды, диний сабаттуулукту көр-оокаттан, заттык муктаждыктан жогору койсок, деңгээли бийик маданий мейкиндикке чыгышыбызга терең ишенем.

Белгилүү философ, коомдук ишмер Ж.Б.Бөкөшовдун “Кыргыз философиясы” деген китебиндеги, “Адам баласынын жашоо-турмушунда “болот-болбойт” кайсы бир учурда, кайсы бир кырдаалда “болум маселесине” айланат, адамдын тынчын алат, түйшүккө салат, сарсанаа кылат. Башкача айтканда, адам “Болот деген эмне? Кандайча болот?” же “Эмне үчүн болбойт? Болбогону канадай?” өңдүү суроолорго туш келет. Жөн гана туш келбей, бул суроого жооп табыш тагдыр чечүү шарт, жашоонун маани-маңызын, турмуштун баасын-баркын аныктаган маселе болуп калышы толук ыктымал.” [4.84-85] – деген ойлорунун теренинде “болот”, демек бардык нерсени “болтурса, жасаса болот”. Маселе болтурууда (жакшыныбы же жамандыбы?). Жакшыны, жакшылыкты, позитивдүүнү, онду, кереметти, сонунду “болтура” беришибиз керек. Этика илиминин негизин түзгөн “жакшыны, жакшылыкты болтуруунун” башаты болгон ыйман, адеп-ахлактуулук жана маданияттын маани-мазмунун, маселерин жалпыга жайылтуу үчүн жакшы шарт жаралды.

Маданият жөнүндө сөз болгондо эле шаан-шөкөттүү иш-чаралардын коштоосунда элге социалдык-экономикалык зыян алып келген, же бүгүнкү күндүн талабына жооп бербеген каада-салттарыбызды алып чыга калмайыбызды токтотпосок болбойт. Андыктан “маданият”, “ыйман”, “адеп” түшүнүктөрүнүн маани-мазмунун теориялык-методологиялык өңүттө, элдик чыгармачылыкты колдонуу, салттык билимди колдонуу менен жана башка ыкмалар менен түшүндүрүү, иш-чараларды уюштуруп өткөрүү убагы келди.

Б. Ньюмендин (америка мотиватору) «Бүркүттөр менен бирге кайкып уч» («Парите вместе с орлами») деген китебинде эң сонун маанилүү ойлор айтылат:

“Жан дүйнөсү майдалар, адамдар жөнүндө сүйлөшүшөт.

Жан дүйнөсү ортолор, окуялар жөнүндө сүйлөшүшөт.

Жан дүйнөсү жогорку адамдар «идеялар» жөнүндө сүйлөшүшөт».[5.98]

Бул айтканында кемтик жок. Демек майда, орто деңгээлдерден чыгууга ар бирибиз аракет кылышыбыз керек. «Жакшы ой жарым ырыс» - деген кыргыздын дагы бир акылман сөзүн туу тутуп, ар дайым жакшы, оң, позитивдүү ой жүгүртүп, руханий дөөлөттөрүбүздү аздектеп сактоо менен бирге гүлдөгөн келечекти курууга умтулуубуз керек.

Адеп, ыйман, маданияттын маани-мазмунун түшүндүрүүдө төмөнкү салттык билимди методологиясын колдонууга болот, алар: герменевтикалык; социологиялык; этно-методологиялык; семиотикалык; маданият таануучулук; философиялык методологиясындагы гносеологиялык аспект; аксиологиялык; психологиялык; компаративдик.

Маданият - адамзаттын жаратман эмгегинин натыйжасындагы руханий жана материалдык баалуулуктардын натыйжасы. Түпкү мааниси латынча «cultura» - жерди кайра иштетүү, тарбиялоо деп которулуп алгач жерди иштетүү, андан соң адамга карата багытталып, адамдын жүрүм-туруму, адеби, ой-жүгүртүү жана сүйлөө маданияты, деген кош маанилерди камтып өнүгүп олтуруп гуманитардык илимдердин арасында, маданиятты окуткан “Маданият таануу” илими катары калыптанып калган.

Маданиятты түшүндүрүүдөгү негизги өңүттөр: философиялык, социологиялык, антропологиялык, этнографиялык, ишмердүүлүк, цивилизациялык.

Маданияттын структурасы: руханий маданият - этикалык идеялар, эстетикалык идеялар; илим жана билим; искусство; дин, адат, салт, ж.б.; материалдык (заттык) маданият - кийим-кечек, турак-жай, эмгек шаймандары, техникалык каражаттар, транспорттук каражаттар, коммуникация.

Маданияттын негизги функциялары: гуманитардык, маалымат (өткөрүп берүүчү), гносеологиялык (таанып билүүчү), нормативдик, (жөнгө салуучу), семиотикалык (белги боюнча таануу), аксиологиялык (баалуулук), коммуникативдик.

Маданияттын негизги формалары: элитардык (жогорку, тандалган, үлгү болчу, автору бар), элдик, улуттук (практикалуу, бир элге таандык, автору жок, фольклор, элдик педагогика, элдик медицина ж.б.у.с.) массалык (көпчүлүк үчүн, сериялуу, туруксуз, заманбап учурдагы жашоого ылайыктуу, автору бар).

Маданияттын түрлөрү: укуктук маданият; саясий маданият; экономикалык маданият; экологиялык маданият; илимий маданият; диний маданият; эстетикалык маданият; этикалык (адеп ыйман) маданияты; көркөм маданият; кесиптик маданият; технологиялык; коммуникативдик; айыл-чарба маданияты; турмуш-тиричилик маданияты; шаар маданияты; айыл маданияты; инсандык маданият; жаштар маданияты; жүрүм-турум маданияты; денетарбия маданияты; тамактануу маданияты; дүйнөлүк маданият; улуттук маданият; үстөмдүк кылган маданият; маданий динамика; маданий статика; маданий ареал; субмаданият; контрмаданият ж.б. [6][7]

Ыйман, адеп, түшүнүктөрүнүн маанисин илимий өңүттө анализдесек, этика илими терең маани-мазмуну менен гуманитардык илимдердин негизин түзүп, “этика” тремини грекче ἠθικός, бай.грекче ἦθος -этос, («нрав, обычай») кыргызча «адеп, адеп-ахлак, урп-адат, каада» - деп которулуп, адеп-ахлак жана мораль (наука о нравственности и морали) жөнүндөгү илим, философиялык дисциплина деп окуп келебиз.

Мораль мааниси боюнча ыймандын маанисине шайкеш, коомдук аң-сезимдин субъективдүү жана жекелик чөйрөсү катары эсептелинип, жамандык жана жакшылык маселелерин окутуу менен адамзатынын ички дүйнөсүнө, руханиятына жооп берчү этиканын тармагы. (Цицерон, Гегель, И.Кант, Л.Н.Толстой, ж.б.). [8]

Адеп же нравалуулук— коомдук аң-сезимдин объективдүү жекелик чөйрөсү жана адамзатынын сырткы жүрүм-турумуна жооп берүүчү этиканын тармагы (Гегель,

А.А.Гусейнов, Р.Г.Апресян, М.Н.Зеленкова ж.б.). Адеп-ахлактуулук (кыргызча - орусча сөздүктөн, адеп - совесть, честность, воспитанность, вежливость, учтивость, нравственность). Адеп - нравалуулуктун мааниси менен шайкеш келип, [коомдук турмуштун](#), коомдун өнүгүшүнүн жана тарыхый [прогресстин](#) эң маанилүү жана маңыздуу [факторлорунун](#) бири. Адеп – адамдын акыл тереңинде, дээринде, өзөгүндө болот. Адамдын адеби кыймылынан, жүрүм-турумунан, чөйрөгө кылган мамилесинен билинет.[8]

Этика илиминде адеп-ахлак (нравы) адамдын сырткы жүрүм-турум маданиятынын эрежелери катары каралып келет. Адеп – коомчулуктун жеке [сезимдеринин](#), умтулууларынын жана кыймыл-аракеттеринин башка адамдардын сезимдери, [умтулуулары](#) жана кыймыл-аракеттери, алардын жана бүтүндөй коомдун кызыкчылыктары жана баалуулуктары менен өз ыктыярдуу шайкеш келүүсү аркылуу аныкталат.

[И.Канттын](#) пикири боюнча, «адеп-ахлактуу сезим жалпы эрктен белгилүү бир деңгээлде көз каранды жеке эрк болуп эсептелет. Ал эми адеп-ахлактуулуктун маңызы [этиканын](#) предмети болуп саналат».[7]

“*Ыйман*” сөзү сөздүк маанисинде (إيمان) иймаан деген араб сөзүнөн – ишенүү – дегенди билдирет. (ир уңгудан чыккан сөздөр (أمن) “амн” аманатчылык, бейкуттук; (إيمان) “амиин” чынчыл, ишенүүгө татыктуу адам; (إمان) “амаана” аманат. “Ыйман” деген сөздүн мааниси ишенүү, аманчылыкта болуу дегенди камтыйт. Ыйман деп – тил менен айтуу, жүрөк менен бекем ишенүү, дене мүчөлөрү менен амал кылуу. Ыйман - жан дүйнөгө тийиштүү. Ал көкүрөктө болот, ички дүйнөдө жашайт, адамга көрүнбөйт.

Демек *ыйман* жана *мораль* сөздөрүнүн маанилери жагынан бирдейлигин таанып (“Өзүнө каалабаганды башкага жасаба”, “Жамандык кылба, уурдаба, өлтүрбө” деген сыяктуу) илим жана билим берүү системасында, нравалуулукту – адеп, адеп-ахлак деп тааныгандай, моралды – ыйман деп таанууга толук болот.

Адеп жана ыймандын талаптары: жогорку адеп-ыймандык баалуулуктар (жашоонун мааниси, эркиндик, бакыт.); адеп-ыймандын сапаттары (кичипейилдүүлүк, акыйкаттык, адилеттүүлүк); жүрүм-турум нор-малары (алдаба, өлтүрбө, уурдаба, ж.б.); адеп-ыймандын принциптери (жамаатташуу, жекелик, эгоистик, альтруистик.); адеп-ыймандын психологиялык механизмдери (абийир,ар-намыс, уят, милдет, карыз, парз.).

Адеп-ыймандын негизги функциялары: аксиологиялык, баалуулук ориентациясы; регулятивдик, жөнгө салуучу; координациялык (адамдардын мамилелериндеги бирдиктүүлүк жана макулдашуучулук); мативациялык (инсандык жекеликтин адептик-ыймандык жүзү); конститутивдик (адепсиздик, ыймансыздык, ынсапсыздык ж.б. жол бербөө). [8]

Жыйынтыктап айтканда, руханий интеграция, жан дүйнөбүздө өзгөрүү, рационалдуу жылыш болбосо маданиятыбыздын көп дөөлөт- баалуулуктарынан ажырап калабыз. Ата-бабабыздан калган эң сонун адеп-ыйманды, абийир-намысты, кут-берекени, жан дүйнө көрөңгөсүн, улуттук баалуулуктарды жоготуп албай, адамдык парасатты, руханий бийиктикти сактап, заманбап технологияларды колдонууну өздөштүрүп, креативдүү ой жүгүртүп, кырдаалга реалдуу анализ жасап, жетик мобилдүү кесипкөйлүүлүккө жетишип алдыңкы өлкөлөрдүн катарына теңелүү заман талабы.

Өлкөнү, мамлекетти гүлдөп өнүктүрүү үчүн адам факторунун оорду чоң. Ал эми адамдын ыймандуу, адептүү жана маданияттуу болуусунан коом, өнүгүү көз каранды.

Жыйынтыктап төмөндөгүлөрдү сунуштоону туура таптым:

- Окуу – усулдук (бала бакча, мектептерде, ООЖ, ЖОЖ, мекеме-ишканаларда, ж.б. лекция, семинар, суроо-жооп, ж.б. негизинде иш-чараларды уюштуруу);
- Илимий чөйрөдө (илимий-теориялык, илимий-практикалык конференциялар, симпозиумдар, кереге кеңеш талкууларды уюштуруу жана өткөрүү);

- Тарбиялык (класстык жана куратордук сааттарды, интеллектуалдык дебаттарды, түрдүү маданий-массалык, оюн-зоок иш-чараларды өткөрүү);
- Массалык-маалымат каражаттарында тематика боюнча тынымсыз видеороликтер, баяндар, көрсөтүүлөр, фильмдердин байма-бай көрсөтүүлөрдү коомдук зарылдык катары белгилөө.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Базарбаев Ш.Б. «Кыргыз маданиятынын өнүгүү диалектикасы» Ош 2001.
2. “Бакдөөлөт” коомдук фондунун “Жашоо сабагынан”.
3. Вебер М. «Избранные произведения», М. 1991.
4. Бөкөшов Ж.Б. Кыргыз философиясы “Бийиктик” Б., 2013
5. Ньюмен Б. «Парите вместе с орлами» Минск: «Попурри», 2010
6. URL: <http://www.vb.kg/kabarordo/272266>
7. <https://ru.wiktionary.org/wiki>
8. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика (учебник). М.,2008